

10+

**ДОНЕЧКА,
ПРО ЯКУ МИ ЗАВЖДИ
МРІЯЛИ**

ІСТОРІЯ МАРТИ

Адаптовано Наомі Моргенштерн

Переклад: Антон Степаненко

Яд Вашем

Інститут пам'яті жертв Голокосту та героїв опору
Міжнародна школа вивчення Голокосту

УДК 929(=411.16(475)“1939–1935.”

Марта Горен мешкає разом зі своїм чоловіком Амосом в Ізраїлі у місті Реховот. Зараз у неї вже є правнуки. А народилася вона у Польщі, в дитинстві потрапила у вир Голокосту. Коли Марті було вісім років, матір, рятуючи її життя, відправила доньку під вигаданим іменем подалі від рідного Чорткова, до Варшави.

«Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти» – це історія єврейської дитини, яка трималася за життя попри жahlливі втрати та згодом віднайшла себе у Державі Ізраїль.

*Ідея українського видання належить
ГО «Гельсінська ініціатива–ХХІ»*

*Видання здійснено за фінансової підтримки
Фундації «Українсько-єврейська зустріч»*

Усі фото надано Мартою Горен.

Усі права застережено. Жодну частину цього видання не може бути відтворено чи розповсюджено без згоди видавця.

Український центр вивчення історії Голокосту
Серія «Бібліотека спогадів про Голокост»

- © **Яд Вашем** Інститут пам'яті жертв Голокосту та героїв опору. Міжнародна школа вивчення Голокосту
- © Український центр вивчення історії Голокосту
- © Тигран Согоян, ілюстрації

ISBN 978-966-136-451-5

*Ми хочемо присвятити цю книгу Марті
та пам'яті багатьох інших,
чий історії ми вже ніколи не почуємо*

ПЕРЕДМОВА МАРТИ ГОРЕН

Свою історію я розпочну із теперішніх часів. Ми з чоловіком Амосом мешкаємо в Ізраїлі, у місті Реховот. У нас дорослі діти, і ми вже тішимося онуками. Молодший син, Мотті, живе із сім'єю поблизу нас. Онучки часто навідують нас після школи. Шай – посланець ізраїльської культури і традиції, мешкає в Сінгапурі. Нетта, наша перша дитина, живе з родиною в Сангедрії, передмісті Єрусалима. Нещодавно ми відсвяткували весілля її доньки, нашої першої онучки, Тамарі. Рік тому Тамарі народила чудову дитинку, Рут, нашу першу правнучку.

З РОДИНОЮ

Я обожаю своїх родичів і друзів. Вважаю себе доброю бабусею. Люблю гратися з онуками. Подорожую з родиною Ізраїлем. Що б іще додати? Я люблю вчитися і працюю над здобуттям докторського ступеня. Пишу про Чортків, що у Польщі*, – місце, де я народилася.

З РОДИНОЮ

* На час народження оповідачки Чортків належав до Польщі. Сьогодні це центр Чортківського району Тернопільської області України. – Прим. пер.

ДАВНО КОЛИСЬ...

Давно колись у місті Чорткові, що у Східній Польщі, мешкала єврейська община. Чортків – маленьке містечко на берегах річки Серет. Євреї жили там сотнями років, поруч із поляками та українцями. Вони розмовляли їдиш та польською, а деякі також івритом. Були серед них і сіоністи, які чекали на можливість виїхати до Ерец-Ізраель, і ті, хто сподівались на Месію, молились за Його швидкий прихід, щоб Він забрав їх до Землі Обітваної. Були й такі, хто просто хотіли залишитися в Чорткові.

Ми мешкали на вулиці Ринок, 3. Дідусь Іцхак і бабуся Моня Штерншуси жили з донькою Лунею на третьому поверсі. На першому поверсі дідусь тримав магазин.

КРАЄВИД ЧОРТКОВА

БУДИНОК НА ВУЛ. РИНОК

Родина Вінтер мешкала у великій квартирі на другому поверсі: Нетті, моя мати, дочка Іцхака і Моні; Ісраель, мій батько, місцевий юрист, та Марта, їхня маленька донька, себто я.

На превеликий жаль, я мало що пам'ятаю про батька. Його забрали, коли мені було шість років. Коли я питала, куди він подівся, мама зазвичай відповідала, що він «помандрував десь за гори».

Однак усім сумним спогадам передували радісні. З них я і воліла б розпочати.

ТАТО

Я З МАМОЮ

ЩАСЛИВІ СПОГАДИ

Пам'ятаю, як ми з татом ходили до Чорного Лісу. Зберегла-ся навіть фотографія.

А якось тато взяв мене в місто, до гімназії. Я дуже хотіла побачити, як діти навчаються. Постійно питала батька, чи буду я теж там вчитися, а він упевнено відповідав, що буду. Він був сіоністом і засновником тієї школи.

Кожної суботи ми ходили до Великої синагоги. Батько молився, а я гралася на подвір'ї з подругою Дусею. Коли служба добігала кінця, батько виходив надвір, я бігла до нього, потім підходили мої тітки і нещадно мене зацілювали. Тож дорогою із синагоги на шабатний обід до бабці і дідуся я намагалася непомітно стерти зі щічок залишки їхньої помади.

У ЛІСІ У ЧОРТКОВІ

Я любила навідувати бабусю з дідом. Бабуся дуже добре готувала, і чудовий запах її свіжоспечених хал долинав аж до нашої квартири. Також вона пекла пухке печиво з родзинками і корицею, – його смак я пам'ятаю дотепер. Тітка Луня піклувалась про мене, немов сестра. Хоча вона була на одинадцять років старша, завжди брала мене в гості до своїх друзів. Узимку ми каталися на санчатах і ліпили найпрекрасніших у світі сніговиків.

Мати моя була красунею і дуже розумною жінкою. До заміжжя вивчала фармацію у Відні, в Австрії. Потім, повернувшись до Чорткова, працювала в аптеці на головній вулиці міста, недалеко від нашого будинку.

МАМА БІЛЯ ВХОДУ
В АПТЕКУ

Щодня в обідню перерву або ввечері, коли я чула цокіт високих підборів по сходах, то знала, що мама повертається.

Якось я захворіла, і мама залишилась зі мною. Раптом знадвору долинула прекрасна мелодія. Я вийшла на ганок і побачила, що внизу стоять четверо циган*, вбраних у яскравий одяг. Вони співали тиху й тужливу народну пісню. Я стояла, немов зачарована. Покликала маму, і вона також вийшла, поклала руку мені на плече, і ми мовчки слухали. Коли спів скінчився, я радісно почала плескати в долоні. Мама поклала в мою долоню декілька монет і сказала: «Мартусю, вони грають за гроші». Я радо кинула гроші донизу, а найменший із співців зібрав їх до капелюха. Потім вони пішли, махаючи нам на прощання руками.

Луна за піаніно в домі моїх батьків

* Так у тексті оригіналу. Сьогодні коректним вважають вживання слова «ром», оскільки слово «циган» має негативне забарвлення. – Прим. пер.

ВСЕ ЗМІНЮЄТЬСЯ

Коли мені виповнилось чотири роки, розпочалася Друга світова війна. Німеччина захопила більшу частину Польщі. Решту забрали собі росіяни*. Наше місто, Чортків, також зайняла Червона армія. В ці дні дідусь, бабця, Луня, а також і я з батьками залишили наше помешкання на вулиці Ринок. Ми з татом відтоді не ходили до синагоги – її зачинили за наказом нової влади. Євреям заборонили привселюдно молитися.

Ми з батьками переїхали до тісної двокімнатної квартири, куди ледве помістилися наші громіздкі меблі. У великому дворі нового будинку я збирала равликів, рвала великі стиглі полуниці. Дуже кортіло впіймати пташку, але марно, вони всі летіли геть.

Минуло два роки. Яюсь мене розбудив мамин поцілунок. Була весна 1941 року, теплий і погожий суботній ранок. Я відкрила очі. Мама з татом стояли поруч.

БУДИНОК, ДО ЯКОГО МИ ПЕРЕЇХАЛИ, КОЛИ
ЧЕРВОНА АРМІЯ ОКУПУВАЛА ЧОРТКІВ

* Тут мається на увазі Радянський Союз. – Прим. пер.

Вони побажали доброго ранку, а татусь додав: «Мазл Тов! Знаєш, який сьогодні день? Сьогодні тобі виповнюється шість років, а отже, буде велика вечірка на твою честь». Я була дуже здивована і ще раз перепитала, чи це справді так. Батьки посміхнулися і покивали головами.

Мене одягли в новісіньку рожеву сукню з вишитими блакитними квітами. Мама акуратно мене зачесала і заплела дві косички зі стрічками. Я була готова.

Неймовірно хвилюючись, я побігла надвір вітати гостей. Першими прийшли дідусь, бабуся і Луня, а невдовзі – друзі моїх батьків із дітьми. Прийшла й моя найкраща подруга Дуся.

На подвір'ї пахло весною і квітами. Відчинилися двері, з'явилась мама, ще гарніша, ніж зазвичай, і винесла великий торт на таці. Всі плескали в долоні. Ми з мамою і татом підійшли до столу. Тацю з тортом поклали на скатертину, і мені дозволили розрізати його. Мама тримала мою руку з ножом, і разом ми розрізали торт на скибочки, які передавали гостям. Усі хвалили торт, бажали мені успіхів у житті, а батькам – майбутніх звершень і *нахату* (батьківських радощів). Дорослі зайнялися своїми розмовами, а ми гралися в хованки. Коли прийшла черга Дусі лічити, я сховалася за сусідським будинком. Дуся пішла шукати, а я швидко побігла до стовпа, аби встигнути полічити до трьох, доки вона повернеться. В запалі я забула про криницю, що між будинками, врізалася в неї і впала. Було так боляче... На очі навертались сльози, проте я не плакала.

Піднявшись, побачила, що коліна розбиті. Нове плаття було все в багнюці, одна зі стрічок відірвалася і косичка розплелася.

Ця вечірка була моїм останнім приємним спогадом. Через місяць Чортків захопили німці.

Місто зазнало руйнувань, його заповонив страх. Страх покидати домівки. Страх, що десь поруч вештаються німецькі солдати. Страх, що з нами станеться щось погане. Німцям допомагали місцеві українці. Разом вони арештовували євреїв, били, грабували, а з примхи могли й вбити.

Одного дня батькові наказали з'явитися до німців. Він повернувся через кілька годин, геть спустошений. Казав мамі та дідові, що німці хотіли, аби він зробив *щось*, на що він ніколи не згодиться. Коли рідні спитали, що ж він робитиме, відповів, що не може тікати, що завтра піде й відмовиться. Наступного дня тато пішов і більше не повернувся. Мама потім завжди казала, що він «помандрував десь за гори».

Коли мама була на роботі в аптеці, я залишалася з бабцею і дідусем, а ввечері ми повертались до себе. Дідуся і Луню

німці забрали на примусові роботи, де їм геть нічого не платили.

Дідусь збирав металобрухт у зруйнованих садибах. Луня підмітала вулиці.

Невдовзі всім євреям наказали полишити свої оселі і переїхати до гетто. Це була невелика територія на околиці міста, звідки виселили місцевих. Туди зігнали всіх євреїв. Гетто оточував паркан із колючого дроту, а виходити дозволяли лише за перепустками. Гетто було надто малим, аби вмістити всіх євреїв, тож вони були змушені тіснитися, інколи в одній маленькій квартирці мешкало кілька сімей. Мама забрала з дому деякі речі та посуд, і ми з дідусем, бабцею та Лунею також переїхали до невеличкої кімнатки у гетто. Часом я чула мамині з бабцею розмови про те, що забирали якогось єврея, а то й цілі сім'ї, але тоді так і не зрозуміла, куди саме.

Мамі дозволяли покидати гетто заради роботи. Власник аптеки переконав німців, що без неї він не впорається.

НАША КІМНАТКА У ГЕТТО

Їй видали спеціальну перепустку, за нею вона могла вийти зранку, увесь день бути в аптеці, а на ніч повертатися назад. Кожного ранку, коли дідусь із Лунею йшли на роботу, мама вдягалася, робила зачіску, одягала взуття на підборах, цілувала мене і увесь час повторювала: «Мартусю, я йду на роботу. Ти залишаєшся з бабцею до вечора, не дратуй її. Я знаю, що тобі нудно, але не смій виходити на вулицю».

Надворі було небезпечно, але і всередині не краще – нудно, повно людей. У мене не було іграшок. До того ж ані Луні, ані дідуся не було вдома аж до вечора. Бабця увесь час щось прала, поралася і намагалася зварити чогось смачненького із тих небагатьох продуктів, що у нас були. Бідна, вона була змушена ще й слухати ниття про те, як мені нудно. Коли я вислизала на сходи, погратися в квача з уявними друзями, бабуся увесь час завертала мене назад, бо й на сходах було небезпечно.

ШАНС УРЯТУВАТИ ЛУНЮ

Випав перший сніг, і мама десь почула, що до німецьких трудових таборів відбирають молодих і здорових місцевих дівчат. На її думку, це був шанс урятувати Луню. Вона пішла у відділок гестапо до своєї подруги-польки і попросила реєстраційний бланк. Та принесла їй форму просто до аптеки. Заповнити її ми могли самі, а печатка вже стояла; але треба було ще й підпис начальника. Мама сказала, що щось придумає.

Вечері, коли мама прийшла з роботи, вона покликала дідуся на сходи. За кілька хвилин вони повернулися, і ми почали вечеряти. Був бабусин суп і по скибочці хліба. Коли всі поїли, Луня прибрала зі столу. Коли бабця встала, дідусь взяв її за руку і сказав, що Нетті хоче сказати щось важливе.

Всі знову сіли, і мама розповіла, що Луня може поїхати до трудових таборів у Німеччину, але для цього їй доведеться прикидатися місцевою дівчиною. Якщо ніхто не знатиме, що вона єврейка, вона врятується.

Бабуся захвилювалася, почала вбиратися, адже мама сама казала, що підписати форму практично нереально! Мама відповіла, що ризик виправданий, бо такого шансу більше не буде.

«Але ж якщо вони помітять, що підпису немає? Знаєш, як її покарають, якщо дізнаються, що вона єврейка і намагається видати себе за християнку?!» – бабцю це не переконало. Тоді дідусь сказав, що форм буде дуже багато і на ті підписи мало хто дивитиметься.

Бабуся голосно, з надією, що її заспокоять, наполягала: «Ну, а якщо раптом дивитимуться?» – але всі мовчали. Натомість дідусь спитав Луню, чи хоче вона спробувати. Та відповіла, що хоче, і тоді бабуся затулила обличчя руками й схилила голову.

Дідусь підвівся і обійняв бабусю, її плечі тремтіли. Мама дістала із сумки бланк, і вони з Лунею заповнили персональні дані. Так Луня стала місцевою дівчиною-християнкою. За документами вона була здорова. Мама поставила в місці для підпису якусь закарлючку і пожартувала, що тепер і підпис є, – можна не хвилюватися.

Рано-вранці наступного дня ми попрощались із Лунею: вона пішла до міста разом з мамою. Бабуся плакала, дідусь змахнув сльозу, а я помахала рукою на прощання.

БАБУСЯ МОНЯ

КУДИ ПОДІЛАСЯ ДУСЯ?

Мене дуже засмутив від'їзд Луні, адже жити стало ще нестерпніше. Від хвилювання бабуся ледь не збожеволіла. Одного разу, коли вона не бачила, я вирішила визирнути надвір і пошукати свою подругу Дусю. Тихенько причинивши двері, я навшпиньки спустилася сходами і вийшла на вулицю. Втоmlена, підійшла до фонтанчика з питною водою і почула поступ важких черевиків і гарчання собаки...

Я завмерла. Наближався німець із величезним чорним псом. У голові лунали мамині настанови, що якщо побачу німця, слід одразу тікати і ховатися на сходах. Але я була немов паралізована, не могла зрушити з місця. Солдат із собакою пройшли повз мене, а коли вони були вже далеко, я щодуху помчала додому. На порозі чекала розлючена і схвильована бабуся. Я не лише втекла з дому, а й потрапила на очі німцеві із собакою, а цього вона боялася найбільше! Ввечері, коли

повернулася мама, бабця все їй розповіла, і мама теж була дуже сердита.

Я прикидалася невинною, казала, що лише хотіла знайти Дуся і погратися з нею. Мені сказали, що доведеться змиритися з тим, що її тут більше немає. Я мовчала, цілковито збита з пантелику і думала собі: «Як так могло статися, що Дуся, моя найкраща подруга, поїхала і навіть не попрощалася?».

Через два дні, ввечері, коли мама мила мені голову в маленькій мисці у кімнаті, я запитала, куди поїхала Дуся. Мама попросила мене закинути голову і взяла зі столу чайник, аби промити волосся. Мої очі були закриті, по обличчю збігала вода. Мама повільно і м'яко промовила: «Їх забрали німці. Вони всі мертві».

З того часу я і носа не потикала на вулицю. Натомість подружилася з нашим сусідом-фотографом. Високий, худорлявий, він завжди ставив свою фотокамеру на триногу, ховав голову під чорною тканиною, коли фотографував, і сигналив рукою, кажучи, що зараз вилетить пташка. Мені дуже подобалося позувати. Я усміхалась, танцювала і робила реверанси. Я була принцесою, потім жабкою, а одного разу навіть відьмою і прекрасним принцом. Добрий фотограф мені увесь час підігрував.

Та одного дня він також кудись зник.

МИ З МАМОЮ ЙДЕМО ДО АПТЕКИ

Минуло близько року. Одного дня вранці мене розбудила мама і сказала, що сьогодні ми йдемо до аптеки разом. Я зраділа, що проведу з нею увесь день.

Було дуже незвично залишати гетто після довгого часу, проведеного там. Я боялася озброєних вартових на вході, але коли ми підійшли до воріт, мама без вагань пішла далі і сказала, наче і не було нічого, що ми йдемо до аптеки. Щойно ми вийшли за огорожу, я заспокоїлась. Дивно, але, на відміну від мешканців гетто, люди на вулицях не виглядали зляканими. Проїхав патрульний мотоцикл із німцями. В них була зброя. Я знову настоїжилась, але мама міцно тримала мою руку, тож спокій повернувся. Вона наказала йти прямо, дивитися людям в очі, щоб усі думали, що я місцева. Мама завжди повторювала, що я виглядаю «правильно», маючи на увазі, що моє волосся пряме, не кучеряве. Зазвичай у єврейських дівчат волосся вилося. Горе було тим, кого ловили з кучерявим волоссям за межами гетто.

Я казала: «Мамо, ти йдеш надто швидко, надто шумно на своїх підборах», – але вона заявила, що так і треба, адже таких ніхто не підозрює: «Тільки євреї ходять обережно і тихо, бо вони єдині тут, хто боїться».

Нарешті ми дісталися аптеки. Піднявшись трьома сходишками, ми побачили, що двері зачинені. Я одразу подумала, що

маму не пустять усередину. Проте вона дістала з гаманця маленький ключик. Там був різкий запах ліків, я почала чхати. Знову стало страшно, ми увійшли, мама замкнула двері на ключ. Вона сказала, що через декілька хвилин можуть прийти покупці, а зараз вона відведе мене в одне місце.

Я була розчарована, бо зрозуміла, що ми не будемо разом увесь день. «Тебе не повинні бачити. Ходім зі мною», – ми зішли донизу гвинтовими сходами. Вони вели до великого підвалу, де стояли шафи з ліками. Ми пройшли до комірчини, де стояло застелене ліжко. Мама наказала бути там, не підніматися сходами, не скрипіти дверима. Після роботи вона сама прийде по мене. Якщо сходами хтось ітиме, мені одразу треба було ховатись до шафи та замкнути двері зсередини.

Мама пішла догори. Було чути, як вона відкрила двері і впустила перших покупців. А я не могла сидіти на місці. Сіла між двома шафами і почала оглядати все довкола. У стіні навпроти, над скляною шафою з ліками, було маленьке віконце,

АПТЕКА, ДЕ ПРАЦЮВАЛА МАМА

через яке до підвалу пробивалося тьмяне світло. Віконце було на рівні тротуару, я бачила тільки ноги перехожих і намагалась уявити, які вони із себе.

Коли мені набридла ця забава, знову стало сумно. Я скучила за бабусею. Поївши картоплі, яку залишила мама, я нудилась до вечора.

Нарешті мама замкнула вхідні двері й зійшла до мене. Я зраділа. Ми лежали разом на ліжку, вона щось розповідала, співала веселих пісень. Мені хотілося ще історій, але раптом мама по-святковому оголосила: «Це велика честь для мене, в цю знаменну годину, в цьому знаменному місці розпочати церемонію відкриття Мартиної Школи. Фанфари, будь ласка!». За її сигналом ми обоє зіграли туш на уявних інструментах.

«Отже, моя люба Мартусю, євреям стало смертельно небезпечно залишатися в гетто, тож ми тепер житимемо тут». Я спитала, як довго ми тут залишатимемося і чи не повернемося до гетто.

ПІДВАЛ В АПТЕЦІ

Мама сказала, що лишимося на стільки, на скільки це буде можливим, проте зараз є важливіші справи. Наприклад, моє навчання: «Якби не німці й не війна в Польщі, ти б уже ходила до другого класу. Зараз єврейським дітям заборонено ходити до школи, але для мене дуже важливо підготувати тебе до дорослого життя після війни; тому саме в цей момент я урочисто оголошую про початок навчального року в персональній Мартиній Школі».

Я спитала, де ми візьмемо книжки і шкільне приладдя. Але мама і про це подбала. В одній із шаф були і зошити, і олівці, і кольорові олівці для малювання! Я взяла олівця, і ми розпочали...

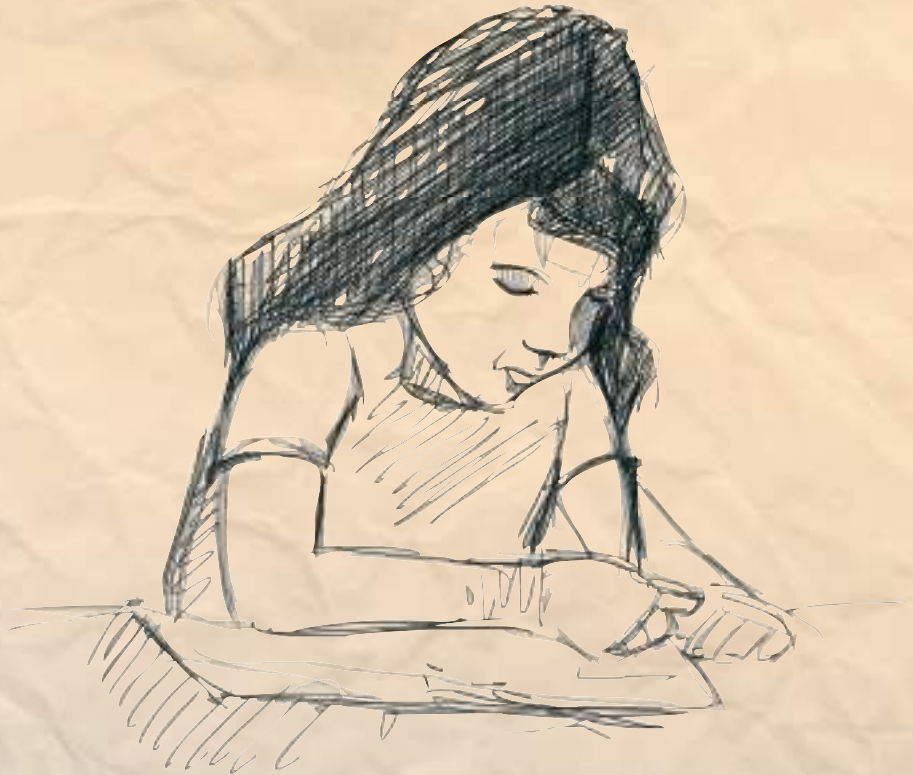
Щовечора в мене були уроки читання, письма й арифметики. Я вчила таблицю множення і малювала на старому картоні стрілки годинника. Навчилася визначати час по годиннику з написаними цифрами, без цифр і з римськими цифрами. Малювала озера, моря, гори і хмари, а найбільше – квіти, на яких так добре зналася моя мама.

Щовечора ми вчилися разом, а вдень треба було виконувати домашні завдання. Я мала успіхи, і мама почала приносити книжки.

Важко сидіти в підвалі цілими днями, коли перед очима – тільки взуття перехожих на вулиці. Але я була старанною ученицею. А ще в мене був чудовий наставник і друг – моя мама.

МИ МУСИМО РОЗЛУЧИТИСЯ

Одного вечора, коли ми закінчили навчання та вже лягали спати, мама погладила мене по голові та прошепотіла: «Мартусю, ми мусимо розлучитися». Я аж підстрибнула і стала на матраці, ніби мене змія вкусила. Мама піднялася, ніжно взяла мою руку. Я сіла, і вона розповіла невтішні новини: «Ситуація погіршується щодня. У гетто вже майже нікого не лишилося. Німці оголосили Чортків *юденрайн* (вільним від євреїв). Якщо у місті ловлять якогось єврея, то його чекає неминуча смерть. Скоро й мені заборонять працювати в аптеці».

«Хіба не можна ховатися в аптеці разом?»

«Це небезпечно. Хтось має приносити воду й харчі; я боюся, що рано чи пізно нас зрадять. Мартусю, я тебе ніколи не покину, але зараз буде краще, якщо ти поїдеш першою, а я – згодом. Треба їхати до Варшави».

Я вже знала, що це далеко, в іншому кінці Польщі. Мама зраділа, що я так добре вчуся і вже багато знаю. Вона сказала, що їхати доведеться потягом. Я перелякалася, що треба буде їхати самій. «Ні, ти поїдеш разом з Лідкою. Послухай, у Варша-

ві мешкає родина Шульців, мої добрі друзі. Вони тримають велику ферму біля Чорткова, і тато був їхнім юристом. Анна і Йозеф Шульци написали, що ми можемо приїхати до них, та оскільки це небезпечно, ти маєш їхати першою, а потім я». Мама сказала, що за тиждень до Чорткова приїде донька Анни і Йозефа, Лідка, і забере мене із собою. Там я побачу мирне небо, пташок, гратимуся з іншими дітьми і піду до школи.

Я розсердилася і сказала, що мати, котра любить свою доньку, ніколи б так не вчинила, не відправила б донечку світ за очі з незнайомкою. Мама стомлено відкинулась на ліжку і пробурмотіла: «Коли не залишається вибору, саме так вона б і вчинила...».

КШИСЯ

Декілька наступних днів я репетирувала свій новий образ.

Мене звати Кристина Гриневич, усі звать мене Кшисею.

Я народилася в селі.

*Я католичка, кожної неділі ходжу молитися до костелу.
Я вмю молитися.*

Анна Шульц, що живе з родиною у Варшаві, – таткова сестра. Мама захворіла і не може мене доглянути. Оскільки я здібна дівчинка, а сільські школи закриті з початку війни, тітка Анна і дядько Йозеф забирають мене до школи у Варшаві вчитися.

Щоранку мама повторювала важливі правила:

Будь чемною, усміхайся, і тебе полюблять.

Слухайся старших, багато допомагай.

Якщо я затримаюся, а ти дуже сумуватимеш за мною, плач у подушку, тихенько, аби ніхто не чув.

Не їж виделкою і ножем; сільські дівчата їдять тільки ложкою.

Старанно вчися, виконуй домашні завдання, щоб усі тобою пишалися. Не пиши мені листів, я писатиму сама.

І найголовніше: завжди намагайся посміхатися; діти не люблять сумних очей.

Коли я спитала у мами, чи добрі ті люди, які зустрінуть мене у Варшаві, вона впевнено відповіла: «Вони найдобріші, а головне – вони хочуть врятувати тобі життя».

ЛІДКА

Через сім днів, на світанку, я вбрала ту саму, рожеву із синіми квітами, сукню, яка стала вже трохи замалою; мама причесала мене та заплела дві косички з червоними стрічечками. Перед виходом мама пов'язала мені на шию великий хрестик. Потім ми пішли на вокзал.

У мене на очах бриніли сльози, а мама постійно через це сварилася і просила підняти голову, аби не викликати підозри. Проте я опускала голову і плакала не через страх, а через те, що надто сильно відвикла від світла, просидівши місяці в темному підвалі. Мені важко було дивитись на сонячне світло. Я відчувала, що мама напружена, і спробувала її розважити, хоча самій було дуже страшно. Куди я їду? Хто ті люди? Чи можу я їм довіряти? А чи знає вона їх взагалі? Підійшов поїзд, і на пероні стало людно.

«Он Лідка», – сказала мама, вказуючи на вродливу дівчину, яка стояла біля вагона й усміхалася до мене.

Мені полегшало. Усміхнена Лідка підійшла, поцілувала маму, погладила мене по голові й одразу зняла хрестик з моєї шиї. Як з'ясувалось, християни їх носять тільки на ланцюжках,

а не на стрічках. Мама швидко сховала хрестик до сумочки, а Лідка сказала: «Коли приїдеш до нас, знайдемо для тебе ланцюжок, як треба».

Ми пішли купувати напої, Лідка спитала, як мене звать. Я не знала, що відповісти. Чи почалася вже наша вистава? Я подивилась на маму, вона кивнула. І я сказала, що звать мене Кристина Гриневич, але всі звать мене Кшисею. Лідка продовжила розігрувати сцену, представилася моєю кузиною з Польщі, і сказала, що за хвилину ми удвох вирушаємо до Варшави. І далі, вже серйознішим тоном:

«Якщо без пригод, то у Варшаві ми будемо за три дні. Дорога важка, зупинок багато. В поїзді будуть хороші люди, а будуть і не дуже. Багато таких, хто пиячить, можуть бути бійки. Крім цього, німецькі солдати постійно перевіряють вагони, шукають євреїв, яким вдалося пробратися на потяг. Не хвилюйся, я про тебе подбаю. Тільки будь слухняною».

«Марта... ой, даруйте, Кшися – чемна дівчинка і дуже слухняна, – сказала мама, дістаючи із сумки маленьку пляшечку

ЛІДКА

та заготовлену табличку з написом. – Даси їй ці ліки, і вона спатиме увесь час. І повісьте оце на ручку купе».

Лідка взяла пляшечку і прочитала вголос напис на табличці: «Увага! Хвора дитина. Ризик зараження».

Пролунав свисток, і ми з Лідкою покинули маму. Мої очі були повні сліз, я ледве їх стримувала.

Коли мама обіймала мене на прощання, вона сказала, що обов'язково приїде, а я відчула, як сильно тремтять у неї руки. Ми всілися у купе, згодом двигун заревів, поїзд рушив з місця. Мама, в білій із синіми квітами сукні, стояла на пероні, посміхалася і махала нам рукою. Я знала, що вона також грає роль. На очах у неї були сльози...

Ми їхали три дні й три ночі. Подорож насправду була важкою. Встати і походити – не можна, лише до туалету. Я боялася кожного, хто проходив повз нас і дивився на мене. Сумувала за мамою і постійно схлипувала. Лідка давала мені ліки, і я спала. Одного разу, прокинувшись, я подумала, яка вона хороша, – погодилася приїхати з Варшави тільки заради того, аби мене забрати...

Залізничний вокзал у Чорткові

ХТО МЕНЕ ЗУСТРІЧАТИМЕ?

Коли ми підїжджали до Варшави, Лідка сказала, що її мама з татом, старші брати, а також няня, пані Чаплінська, вже напевно чекають на вокзалі.

Я здивувалася, що сім'я, в якій наймолодша дитина вже така доросла, досі наймає няньку. Лідка сказала, що ця жінка живе з ними вже багато років, допомагала ростити дітей, і тепер вона – повноправний член родини. Як з'ясувалося, саме мій тато познайомив пані Чаплінську з родиною Шульців. Я не знала про те, що колись вона мешкала в Чорткові, а життя її було дуже важким. Якось вона попросила тата про допомогу. Це сталося якраз перед народженням Лідки. Пан Шульц тоді був у місті, і тато поцікавився, чи не потрібна їм нянечка. Так пані Чаплінська переїхала до Варшави і лишилася з родиною Шульців.

Лідка ще раз повторила, як я маю поводитися на вокзалі: «Коли ми зійдемо з потяга, мама, тато, брати Казік і Зигмунд та пані Чаплінська зустрічатимуть нас на пероні. Ти повинна одразу підбігти до них і обійняти кожного, аби жоден перехожий

не засумнівався в тому, що ти повернулася здалеку і дуже за ними скучила. Ніхто не має запідозрити, що Кристина Гриневич – єврейка, яка видає себе за християнку».

Було важко уявити, як я зістрибую на перон і біжу обіймати й цілувати зовсім незнайомих людей. А якщо вони злі? А якщо я їм не сподобаюсь і вони покинуть мене там?..

Лідка сказала, що ми майже приїхали. Поправила моє платтячко і взяла мене за руку. Ми стояли перед дверима. Руки тремтіли, але Лідка просила не хвилюватися і казала, що вже скоро ми будемо вдома. Вона вже шукала в натовпі свою родину.

«Ось і вони», – Лідка вказала на високого чоловіка, дуже вродливу жінку і двох високих хлопців. З ними була якась дивна жіночка.

Поїзд зупинився, двері відчинилися; я зістрибнула зі сходів просто в обійми старшої жінки. Старенька тепло мене обійняла: «Кшися, як же ти виросла!». Чоловік усміхнувся, взяв мене за руку і також привітав. Один із хлопців так високо мене під-

няв, почав крутити навколо себе, що запаморочилось у голові. Те саме хотів зробити і його брат, але дивна бабуся зупинила його: «Досить! Дитина геть втомлена!» – її голос здався мені хриплим та занизьким. Вона взяла мене за руку, оглянула з ніг до голови, похитала головою і сказала: «У Варшаві дівчата носять стрічки під зачіскою, а не над нею». І швидко переплела мої косички. Тоді із задоволеним виглядом взяла за руку. Ми пішли додому.

ЯК ПОВОДИТИСЯ У ВАРШАВІ?

Лідка показала мені місто, таке нове і чудове. Широкі вулиці, високі будинки, карети і трамваї, на бульварах – натовпи людей. Вулиці нагадували стихійні ринки: після того, як місто окупували німці, там страшенно не вистачало провізії, а вуличні торгоші продавали все та всюди.

Було очевидно, що там більше немає євреїв, тож була дуже велика загроза, що мене викриють. Ще на початку війни німці ізолювали всіх варшавських євреїв. Але, на відміну від Чортківського гетто, де євреїв було декілька тисяч, Варшавське налічувало близько півмільйона людей. Вони страждали від голоду та хвороб. Їх потроху вивозили поїздами, назавжди. За три місяці до мого приїзду до Варшави група молодих євреїв організувала велике антинімецьке повстання у гетто.

В них було мало зброї і жодних шансів проти німецького гарнізону. Незважаючи на це, вони хоробро билися три тижні, а потім здалися. Розлючені німці спалили гетто і вбили всіх його мешканців.

Я стерла з пам'яті Марту, дедалі більше ставала Кшисею.

У неділю ходила з усією сім'єю до костелу. Мене дуже вразила тиша й розкіш образів та скульптур. Усі, хто підходив до вітваря, падали навколішки і хрестилися. Я вирішила показати, що Кристина Гриневич – віддана католичка, опустила на коліна ще при вході й так пройшла до вітваря. Вже вдома пані Чаплінська помастила мої роздерті коліна маззю і повісила на шию кулон з Матінкою Божою.

Я намагалася виконувати мамині настанови: добре поводитися, всім посміхалася і терпляче чекала листів від неї. Я навіть не плакала вночі, просто молилася, щоб наступний день був не гірший за попередній.

Кулон, який мені подарувала
пані Чаплінська

ЯК МЕНЕ ВЧИЛИ БАВИТИСЯ У ДВОРІ

На подвір'ї завжди бавилися діти. Верховодили у тій компанії двоє близнюків років дванадцяти. Одного разу я підійшла до них познайомитися. Вони одразу постановили, що племінницю Шульців із села можна прийняти до гурту. Але я не знала жодної гри з тих, у які вони грали! Не знала, як стрибати через мотузку, не знала ігор з м'ячем, навіть у карти не вміла. І з'їжджати по перилах мені ніколи не доводилось. Тож, аби не викликати підозр, я одразу сказала, що мене кличуть додому, але я прийду завтра.

Лідка спитала, чому я так швидко повернулась, і я сказала, що боюсь, що з мене кепкуватимуть, бо не знаю ігор. Я боялася, що в мене ніколи не буде друзів.

Вона попросила зачекати і пішла шукати своїх братів, які саме були вдома. Ввечері, коли всі діти розійшлись по домах і на подвір'ї не було ні душі, Казік сказав, що ми йдемо на вулицю.

Коли ми зійшли, вони одразу повели мене до комори з вугіллям. Там були сходи і довгі прямі перила. Казік сів на них, підняв ноги і швидко скотився донизу. Як казав Зигмунд, головна вимога, аби мене поважали у тій компанії, – це вміння кататися по перилах і не боятися.

Мені дуже не хотілося показати, як було насправді страшно. Коли я сідала на перила, то спочатку тільки падала, але мене не відпускали, доки все не вийшло, як треба. Хлопці були задоволені і хотіли перейти до ігор з м'ячем. Але тут через вікно почувся крик пані Чаплінської, яка сказала, що я вже втомлена, і ми одразу поспішили додому.

Наступного дня, рано-вранці, я пішла надвір, потренуватися ще трохи з'їжджати по перилах. Згодом прийшли й інші діти, і ми розділилися на дві групи, які змагалися одна з одною.

Я була в команді з близнюками, і коли підійшла моя черга, я швидко і красиво злетіла донизу. Десять очок для команди. Та і моя самооцінка дуже сильно виросла.

З того часу кожного вечора мої нові брати тягли мене надвір вчити нових дитячих ігор. Навчившись стрибати на скакалці, я остаточно влилася в компанію.

Пані Чаплінська завжди сиділа на підвіконні або біля сходів і наглядала за мною. Яюсь, коли хтось із дітей поводився похамськи і сміявся з мого акценту та гаркавого «р», вона визирнула з вікна та почала сваритися. Вона осипала прокльонами і дитину, і її батьків, погрожувала зробити щось жахливе, якщо це ще бодай раз повториться. Вона повторила це двічі, аж тоді мій кривдник похнюпився й мовчки пішов додому.

Тоді пані Чаплінська сказала: «Грайтеся далі», – і ми усі як один повернулися до гри.

ПАНІ ЧАПЛІНСЬКА,
ПОДРУГА ТА Я
(ПОСЕРЕДИНІ) ПЕРЕД
БУДИНКОМ ШУЛЬЦІВ

ЯК КШИСЯ ПІШЛА ДО ШКОЛИ

Минуло два місяці, розпочався навчальний рік. За час перебування у Варшаві я отримала два листи від мами: вона писала, що незабаром планує приїхати. Як мама і обіцяла, мене зарахували до найкращої школи в місті. Пані Чаплінська показала мені дорогу. Щоранку вона вставала раніше за всіх, будила мене, готувала бутерброди, робила мені зачіску. До школи треба було їхати чотири зупинки трамваєм, потім робити пересадку і їхати до Площі трьох хрестів. Звідти до школи треба було пройти два перехрестя.

Я добре вчилася і дуже пишалася тим, що мама так добре мене підготувала. Єдиною моєю слабкістю була геометрія, я не знала зовсім нічого: мама не вчила мене геометрії. Але пан Шульц був інженером, тож він швидко мене підтягнув. Він частенько робив зі мною домашні завдання.

Я заприятелювала із Ханкою. Її батько був лікарем, і вони жили неподалік. Одного дня після школи вона запросила мене до себе додому, на обід. Я дуже зраділа.

Квартира Ханки дуже нагадувала помешкання дідуся і бабусі. Ми з її татом сіли за стіл, і служниця подала нам м'ясо з

п. Йозеф Шульц

картопляним пюре на чудових керамічних тарілках із квітками. Мене так заповонили спогади про бабцю і діда, дім та старі добрі часи...

Я взяла виделку і почала нарізати ножом м'ясо. Їла я також із ножом. Ми з Ханкою базікали, а її тато читав газету. Коли ми доїли, він подивився на мене і сказав, що дуже дивно, що сільська дівчинка їсть виделкою і ножом. Потім він попрощався, і пішов на роботу.

Я дуже злякалася і подумала, що все скінчено. Як я могла бути такою необачною? Мама сотні разів повторювала, аби я їла лише ложкою, але я так зраділа, так хотіла справити добре враження. Що буде, якщо лікар заявить на мене в поліцію? Що буде з Шульцями? Якщо німці дізнаються, що вони переховують єврейську дитину, їх засудять на смерть.

Подруга не розуміла, чому я раптом почала тремтіти. Навіть хотіла наздогнати батька і попросити його мене оглянути. Але я так злякалася його повернення, що швидко опанувала себе і сказала, що не варто хвилюватися, що інколи мене лихоманить. Нібито проходила медогляд, і лікарі сказали, що все гаразд. Попросила склянку води.

п. Анна Шульц

Ввечері довелося все розповісти пані Шульц. Вона усміхнулася і спробувала розвіяти мою тривогу: «Завтра батьківські збори. Я поговорю з твоєю вчителькою і поясню, наскільки ти особлива дитина». Коли пані Шульц повернулася зі зборів, вона сказала, що пишається мною. Я зраділа і так хотіла повідомити маму про це, але вже декілька тижнів від неї не було звісток. Пані Чаплінська сказала, що вона, безсумнівно, вже в дорозі.

Одного дня, коли я вранці прокинулася, пані Шульц із синами вже були на ногах. Вони збиралися в район Чорткова за фруктами, яких у Варшаві було дуже мало. Я одразу подумала, що напевно вони привезуть маму.

Анна Шульц повернулася з фруктами аж через два тижні. Хлопці залишилися у дядька в селі. Коли я спитала про маму, вона відповіла: «В Чорткові вже немає жодного єврея, але люди, які знали твою маму, казали, що вона переїхала до якогось села поблизу». Мої очі були повні сліз, і пані Шульц обняла мене і сказала, що мама ховається і чекає слушного моменту, аби приїхати. Її слова мене не заспокоїли. Було так соромно, що я поїхала сама і залишила маму саму в тому підвалі.

Краще б я вже лишилася з нею у тій неволі, ніж бути тут на волі і так далеко від мами. Цілу ніч я плакала в подушку.

Через кілька днів, коли пані Чаплінська розчісувала моє волосся, я бовкнула щось про те, що тепер Анна і Йозеф – мої батьки, і що після війни я залишуся християнкою. І ще сказала, що це добре, що всі євреї зникли – так казали усі діти у дворі.

Краще б я цього не говорила. Стара пані смикнула мене за волосся і подивилася в очі. Правою рукою вона взяла мене за підборіддя, а в лівій тримала гребінець. «Не смій такого більше казати. Ти зрозуміла? Ми пообіцяли твоїй мамі, що турбуватимемося про тебе і що з тобою все буде гаразд. В тебе є мама, ти – єврейка, а все решта – вистава. Ясно тобі?!!!» Тоді вона відпустила мою голову і продовжила розчісувати волосся, щоправда, вже дещо грубо.

НА МЕНЕ МОЖНА ПОКЛАСТИСЯ

Після батьківських зборів розпочались зимові канікули. В домі Шульців була ялинка, яку ми разом з Лідкою прикрасили кольоровими свічками. Як і всі християни, Шульци запалювали вогні на різдвяній ялинці, а під нею були подарунки для всіх.

Коли всі зібралися і вмостилися навколо ялинки, пан Шульц узяв велику коробку і сказав, що це – мій подарунок. Було так цікаво, що всередині...

...Лялька, яка вмiла закривати і відкривати очі! Вона казала «Ма-мі», коли її перевертали. У роки війни про таку іграшку я могла лише мріяти. Хоч лялька була не нова – пан Шульц купив її на вуличному розпродажу, того Різдва я була найщасливішою дівчинкою у Варшаві.

З лялькою, яку
ПОДАРУВАВ МЕНІ П. ШУЛЬЦ

Якось на канікулах я відпочивала, і в двері постукали. На порозі були німецькі солдати. Менш ніж за годину ми всі – Анна і Йозеф Шульци, Лідка, пані Чаплінська і я – були у міському відділку гестапо. Нас завели до кімнати, де за великим дерев'яним столом сиділи двоє, німецький офіцер і польський поліцейський, який перекладав.

Панові Шульцу повідомили, що у них є всі підстави вважати, що їхня племінниця – він вказав пальцем просто на мене – насправді єврейка, тож вони вимагали пояснень. Пані Чаплінська обурилася, але її перебили, буцімто ніхто не давав їй слова. Старенька лише скривила губи. Пан Шульц підійшов до столу, дістав із гаманця посвідчення і сказав, що дівчинка – племінниця його дружини, Кристина Гриневич, народилася в селі.

Він показав свідоцтво про хрещення, яке видав сільський священик, і спитав: невже вони думають, що священик похрестив би дитину єврейської крові? Польський поліцейський щось там прогарчав і переклав усе сказане.

Показали і паспорт пані Шульц, де було вказано її дівоче прізвище – Гриневич, і пан Йозеф повторив, що я – дочка брата його дружини. Поліцейський знову переклав це все німцеві, і вони уважно оглянули документи. Тоді вони переговорили між собою німецькою і сказали, що всі вільні, окрім мене. Мене ще слід було ретельно допитати.

Пані Чаплінська міцно взяла мою руку, хотіла залишитися, але їй не дозволили. «Тільки дівчинка», – суворо сказав поліцейський, і пані Чаплінська відступила.

Мене перевели до іншої кімнати. Я сиділа на стільці й довго чекала, доки не зайшов інший поліцейський. Запитав, як мене звуть. Я відповіла, що Кристина Гриневич, я племінниця пані

Шульц. Поліцейський недовірливо перепитав, чи немає в мене якогось «*іншого*» імені? Я сказала, що мене звать ще Кхисею. Але він мав на увазі не прізвисько, а інше, справжнє ім'я. Тут він підвищив голос, намагаючись залякати мене. Я щосили вдавала невинність і сказала, що не розумію, що він має на увазі. Потім він вирішив зловити мене на тому, чи знаю я молитви. Я сказала, що люблю співати, і виконала гімн, який співали у неділю в хорі. Наступне запитання: чому приїхала до Варшави? Я розповіла всю свою жалібну історію: про те, як хворіла мама, і тато ніяк не міг знайти їй ліків, а брати зовсім не допомагали, лише вешталися вулицею; про старшого брата, який пиячив, і як татові вривався терпець.

Потім додала, що якимось до нас в гості приїхала тітка Анна, побачила, що відбувається, і запропонувала татові забрати мене до Варшави. Я не хотіла, але тато наполягав, тож я поїхала.

Мене залишили одну в кімнаті на цілий день. Зранку поліцейський повернувся і приніс кільце домашньої ковбаси. Він сказав, що якщо зізнаюся, що я – єврейка, він дасть мені поїсти. Я не їла два дні і була дуже голодною. Але збрехала: «Я не голодна і не їм м'яса поза домом. Пані Чаплінська не

дозволяє». Той чоловік дуже розсердився, кричав, що він тут головний, а не якась там пані Чаплінська!

Я мовчки схрестила руки за спиною, але тут він раптом заговорив дуже м'яко й улесливо, що я ж насправді дуже хочу їсти; мені лише треба розповісти правду, і він дасть мені ковбаси. Я відповіла, що пані Чаплінська – моя няня, і треба в усьому її слухатися, і що я не їстиму м'ясо, поки вона не дозволить.

Поліцейський зозла пожбував їжу на землю та вийшов. Хоч і голодна, я не намілилась навіть глянути на їжу. Треба було переконати їх, що я – Кристина Гриневич. Вимотана переживаннями і стомлена, я заснула прямо на підлозі.

Зранку поліціанти сказали, що я вільна і можу забиратися. Не було навіть грошей на трамвай, довелось проїхатися «зайцем». Коли я ввійшла в дім, до мене кинулася пані Чаплінська, обіймала і цілувала мене. Пан Шульц усміхнувся і сказав: «Я знав, що на тебе можна покластися. Я дуже тобою пишаюся».

Я думаю, що якби мама дізналася, вона б також мною пишалася. На хвильку я навіть зраділа, що вона затримується і ще не приїхала до Варшави, бо якби німці спіймали її тут, вона б не повернулася живою.

ЯК МЕНЕ ВРЯТУВАЛА ПАНІ ЧАПЛІНСЬКА

Прийшло літо, а мама так і не з'явилась. У нас майже не було що їсти, і пані Анна з Лідкою знову їздили до Чорткова, щоб дістати якихось фруктів та овочів. Я залишилася вдома з паном Шульцом та пані Чаплінською. Гралася з друзями у дворі, а няня готувала щось із тих продуктів, що залишилися. Я все слухняно з'їдала.

Одного разу, коли я по обіді верталася від Ханки, з боку ріки почувся постріли і свист снарядів. Я дуже злякалася, побігла швидше і на порозі будинку зустріла пана Шульца, який кудись поспішав. Він був дуже збуджений і сказав щось про те, що поляки повстали проти німецької окупації. Він більше ніколи не повернувся, і ніхто не знає, що з ним сталося.

Того вечора місто бомбили, і ми з пані Чаплінською побігли до бомбосховища.

Вона не відходила від мене, ми разом продиралися крізь натовп, аж поки не дісталися до входу. Через кілька хвилин німці вдерлися до сховища й кинули гранату просто в натовп. Почувся вибух, але за секунду до того пані Чаплінська кинула

мене на землю й накрила своїм тілом. Після вибуху стогнали і кричали поранені. Моя няня, побачивши, що я неушкоджена, підняла мене, взяла за руку, і ми побігли додому.

Кілька ночей ми спали під ліжками, аж доки до будинку не вдерлися озброєні солдати й не випхали нас на вулицю. Пані Чаплінська якось примудрилася захопити своє чорне пальто. Так ми покинули наш дім. Вона міцно тримала мене за руку. Вулиці були переповнені людьми, жінками та дітьми, як оце ми, котрих вигнали з власних домівок. Було чути вибухи, нам наказали йти далі.

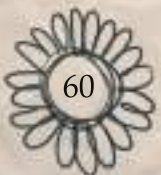

Три дні ми йшли в тисячному натовпі, здебільшого жінок і дітей, не знаючи, куди нас женуть. Пішли дощі, скрізь було дуже брудно. Я загубила одну сандалю, гола п'ятка згодом почала кровити. Йти було важко і пані Чаплінська несла мене на спині.

Ми підійшли до огороженого табору, треба було чекати у довгій черзі перед його брамою. Коли вже підходила наша черга, голоснішали крики і плач. Поширилася чутка, що вони розділяють дітей і матерів, тож пані Чаплінська потягла мене в кінець черги. Сказала, що скоро вечір, тож у сутінках пройти буде безпечніше. Коли почало сутеніти, пані Чаплінська схвилювано подивилася на чергу, а потім попросила підійти близько до неї і стати так, наче я хочу її обійняти.

Я послухалась, і вона підняла мене, ногами я обхопила її талію, руками – шию. Вона прикрила мене пальто, сховала мою голову вниз, під комір, наказала триматися якнайміцніше: «Вони нас не розлучать. Ми разом виживемо, або ж по-мремо!».

Як і сподівалася пані Чаплінська, вартові на вході до табору були дуже втомленими, і ніхто не хотів обшукувати товсту жінку в кінці черги. Я почула її шепіт, що скоро зможу вибратися, але все ж вона ще довго несла мене так.

Нарешті ми прийшли, пальто розстебнули, і я вибралася. Почала оглядатися. Ми стояли в кутку великого бараку, де були двоярусні ліжка із солом'яними матрацами. Пані Чаплінська розпорола матрац і наказала мені лізти всередину. Сама лягла поруч. Так ми і спали. Серед ночі старенька розбудила мене і наказала йти за нею.

Я послухалась, але мені було важко звикнути до темряви. Пані Чаплінська вела мене в туалет, бо наступного разу я могла вийти лише вночі. Зранку жінок мали забирати на роботу. Мене не повинні були знайти, тож треба було увесь день ховатися в матраці, ввечері няня обіцяла принести щось поїсти. Я не ставила запитань. Нам обом загрожувала жахлива небезпека, й було навіть страшно подумати, що станеться, якщо нас розлучать. Я була готова на все, аби цього не сталося.

Так минуло кілька днів. Удень я не вилазила з матраца, а ввечері поверталась пані Чаплінська зі шматком хліба. Однієї ночі вона мене розбудила; ми пішли в напрямку воріт. Ми майже дісталися виходу, коли старенька розпорола підкладку свого пальто і дістала дві золоті монети. Наказала почекати, а сама пішла до охоронців. Вони взяли гроші і відчинили браму. Минуло лише кілька хвилин, а ми вже були не в таборі!

Йти довелося всю ніч. Зранку ми сіли на потяг до Кракова, а звідти дісталися маленького селища, де жили знайомі пані Чаплінської, дуже бідні люди. Вони не дуже зраділи нашому приїзду, але все ж прихистили у льосі. Там було дуже жарко і пахло гниллю. Я захворіла, а тіло вкрилося болячками, мене заїдали воші. Мій жалюгідний брудний одяг більше нікуди не годився, я лежала голою під ковдрою. Було дуже страшно, але пані Чаплінська не полишала мене ні на хвилину.

КІНЕЦЬ ВІЙНИ

Якось пані Чаплінська сказала, що війна закінчується. Це прозвучало, як грім серед ясного неба. Німці відступали, але виходити зі схованки було все ще небезпечно.

Вона вирішила поїхати до Варшави, подивитися, як там справи, привезти їжу та одяг. Пообіцяла, що повернеться через шість тижнів.

Це було так довго, але в мене не було сил сперечатися. Вона була єдиною людиною на світі, кому я могла вірити. Довелося чекати шість тижнів, лежачи у льосі під ковдрою. Кожного дня хтось приносив їжу, але навіть не говорив зі мною. Я намагалась якнайбільше спати, бо для того, аби підвестися, мені бракувало сил.

Пані Чаплінська повернулася рівно через шість тижнів. Привезла мені одяг – білизну, панчохи, плаття, взуття. Вона допомогла мені піднятися нагору, викупала і підрізала волосся. Вперше за багато часу я виглядала людиною.

Ми поїхали до Варшави.

ПАНІ ЧАПЛІНСЬКА

Надвечір зупинилися в якомусь притулку. Пані Чаплінська дала мені хліба, трохи води і сказала: «Я маю повідомити тобі щось жахливе. Можеш плакати, кричати та побиватися». Деякий час вона мовчала, потім глибоко вдихнула і розповіла мені те, що я так довго боялась почути: «Твої мами вже немає серед живих. Вона ніколи не повернеться».

Я не плакала і не кричала. Я була втомлена.

Виявилось, що вцілілі євреї збиралися у Варшаві. Я не могла повірити в те, що в Польщі вони ще залишились, адже я не бачила жодного більш як два роки. Але мені було байдуже, я заявила, що хочу лише залишатися з пані Чаплінською, а тоді лягла і повернулася обличчям до стіни.

Не в змозі заснути, я всю ніч думала про маму. Що з нею сталося? Чому вона не повернулася, як обіцяла? Про батька я не думала вже давно. Я давно зрозуміла, що німці його вбили, а мама вигала небилицю про гори тільки для того, аби мене заспокоїти.

Зранку я спитала пані Чаплінську про Анну і Лідку, але вона не чула про них нічого з того часу, як вони поїхали, хоча й сподівалася на краще.

«А звідки Ви тоді знаєте про маму?»

«Ми дізналися про твою маму ще коли жили у Варшаві. Вона втекла з Чорткова, переїхала до села, де жила справжня Кристина Гриневич, але там не змогли дістати для неї фальшивий паспорт. Тож вона поїхала до іншого села, ховалася у родичів Шульців. Хтось виказав її, і вона потрапила до рук німців».

Раптом до мене дійшло, що і пані Чаплінська, і вся родина Шульців вже давно знали, що мами немає і чому я не отримую листів. Увесь цей час вони вдавали, ніби не знають про це, аби я почувалась краще.

НАЗАД ДО ВАРШАВИ

Варшава, розбомблена вщент, геть не схожа була на те місто, яке ми покидали, – на кожній вулиці лежали брухт і уламки. В дім, де ми жили, також влучила бомба, а все майно розтягли мародери. З родини Шульців ніхто не повернувся. Ми з пані Чаплінською залишилися в цій зруйнованій і пограбованій квартирі.

У нас не було ані їжі, ані одягу. Пані Чаплінська виконувала важку роботу. Я вирішила допомагати. На вулицях жителям давали воду; всі чекали з відрами у довгих чергах. Я зрозуміла, що на цьому можна заробити. Мовчки приймаючи стусани та прокльони, я лізла без черги. Набирала два відра води, несла їх уздовж черги і кричала: «Продаю воду! Продаю воду! Не чекайте в черзі! Міню відро води на картоплю!».

Завжди був хтось дуже нетерплячий, хто давав мені взамін порожнє відро і кілька картоплин. Я несла їх додому, а потім поверталася.

І знову похід через чергу, знов удари, знову прокльони. Але я не здавалась, набирала повні відра і кричала: «Кому воду? Кому воду? Міняю воду на цибулю, на хліб!».

І знову хтось погоджувався на такий обмін, і я отримувала половинку хліба, або кілька цибулин. Пані Чаплінська була дуже задоволена.

Для себе я вирішила, що я – не єврейка, ніколи нею не була й не буду. Я гралася з дітьми на подвір'ї, кляла всіх перехожих, схожих на євреїв. Я ходила до костелу, де гаряче молилася. Я не бажала мати нічого спільного з єврейським народом. З нетерпінням чекала нового навчального року. Пані Чаплінська сказала, що зробить все, аби я повернулася до школи.

ЯК ПО МЕНЕ ПРИХОДИВ ДІДУСЬ

Якось увечері, коли ми з пані Чаплінською були вдома, хтось постукав у двері. Я відчинила. На порозі стояли двоє чоловіків, один майже зовсім старий, інший – трохи молодший. Я одразу впізнала дідуся Іцхака і дядька Леона, брата мого батька. Очі у дідуся були немов неживі, а сам він – нещасний і згорблений. Він дивився на мене, напевно очікуючи теплих вітань або обіймів, але я закричала: «Кляті жиди! Геть звідси! Не смердіть у нашій квартирі! Вам тут не раді, вам місце там, де й решті євреїв...».

Якби пані Чаплінська не прийшла і не заткнула мені рота, я б кричала й далі.

Вона добре обійшлася з тими людьми, запросила їх у дім. Вони говорили між собою, а потім пані Чаплінська спитала, чи пам'ятаю я свого діда, маминого батька. Дідусь дивився благальними очима, але я поглянула на нього і сказала: «У Кристини Гриневич немає дідуся».

Запала важка тиша. З тугою в голосі дідусь сказав пані Чаплінській: «Вижило дуже мало євреїв у Чорткові... гетто розгромили і їх усіх відправили... самі знаєте, куди...».

Пані Чаплінська сумно похитала головою.

«...Ми з дружиною Монею ховалися в підвалі аптеки, але хтось нас видав, і довелося тікати. Ми опинились на вулиці. Моню застрелили, а я залишився один. І про мою донечку Луню мені нічого не відомо. Відколи вона поїхала, не було звісток... у мене більше немає нікого з родини. От, хочу забрати свою онуку...».

Я одразу закричала, що я не його онука, і просила пані Чаплінську не вірити тому жидові, і взагалі, нехай вони забираються! Я зовсім не зважала, скільки болю завдаю дідусеві.

Вбиті смутком, вони пішли геть. Пані Чаплінська не сказала ані слова.

Минуло ще три тижні. Невдовзі мало початися навчання в школах. Я вже уявляла, за якою партою мене посадять і як зустрінусь з Ханкою. Яюсь я прийшла з вулиці, і пані Чаплінська сказала, що наступного дня ми вирушаємо до якогось села біля міста Лодзь: «Я отримала звістку від Анни Шульц. Вони з Лідкою вижили. Вони хотіли приїхати до Варшави, але краще я заїду до них у село. В місті все ще важко з продуктами,

а в селі є фрукти та овочі, саме те, що потрібно для маленької дівчинки». Мені було шкода залишати варшавських друзів, але й пані Шульц з Лідкою хотіла побачити. До того ж я раділа, що дідусь тепер не зможе мене знайти.

Вже в дорозі, коли треба було робити пересадку, ми вирішили купити морозива.

Пані Чаплінська зупинилася біля магазину меблів: там у вітрині був якийсь столик, схожий на той, що стояв у будинку її батьків. Я не побачила, як біля тротуару зупинилася чорна машина, але помітила, що поруч із нами з'явився якийсь бородабий чоловік у чорному. Зненацька він схопив мене ззаду і потяг до авто. Я кричала, просила допомоги, але машина швидко рушила. Через вікно я побачила пані Чаплінську, яка також щось кричала. Я почала битися ногами і вкусила свого викрадача за руку. Зойкала, сипала прокльонами, плювалася. Але машина все їхала, тож я вже не розуміла, де ми перебуваємо.

Я ХОЧУ ДО ПАНІ ЧАПЛІНСЬКОЇ!

Усю дорогу я не замовкала й дуже погано поводитися. Мені вдалося двічі сильно вдарити водія по голові, кілька разів я намагалася відкрити двері і вистрибнути. Однак чоловік, який сидів поруч, заламував мені руки й ноги, всіляко погрожував. Але я і не думала припиняти. Раптом ми зупинилися, і водій вийшов. Я дуже злякалась, що зараз мене почнуть бити. Але він відчинив двері і витяг мене з машини. Його бородатий друг також вийшов і почав розправляти свого пожмаканого капелюха й обтрушувати з пальто бруд та сліди від моїх черевиків. Вони бачили, що я не збираюся нікуди йти із власної волі, тож просто скрутили руки і потягли в будинок, сходами на другий поверх. Я кричала. Вони зупинилися біля дверей і постукали.

Двері відчинив дідусь.

Викрадачі заштовхнули мене всередину і дуже швидко пішли до виходу, так, наче думали, що я поженуся за ними. А я впала на підлогу і почала бити по ній кулаками.

Уже на сходах водій сказав: «Ну от, пане Штерншусе. Сподіваюся, ви з нею порозумієтеся краще, ніж ми...».

Дідусеві було дуже нелегко. Я увесь час повторювала, що хочу до пані Чаплінської. Дістала із сумочки свій хрестик, повісила його на стіну і увесь час молилась за своє спасіння. Дідусь якось зірвав його, жбурнув дотолу і заволав: «Ти – єврейка! Ми – євреї! Євреї не моляться до хреста!». Хрестик зламався, я зібрала уламки і заплакала.

Я оголосила голодування. Через кілька днів дідусь почав годувати мене силоміць. Я трохи поїла, але не розмовляла з ним. Між нами була прірва. Я знайшла папір, олівці і написала благального листа до пані Чаплінської: *«Врятуйте мене! Дідусь мене б'є, зовсім не годує! Заявіть у поліцію! Рятуйте! Рятуйте!!!»*.

На звороті я написала адресу Шульців у Варшаві і викинула папірець із вікна, сподіваючись, що хтось знайде його і надішле.

Два тижні дідусь шукав до мене підхід. Але я не піддавалася, незважаючи на його сумні, благальні очі. Я не милася і не зачісувалася. Мала надію, що рано чи пізно він не витерпить і відправить мене назад до пані Чаплінської. У мене не було жодного бажання починати нове життя з цим кволим і сумним стариганом.

Одного дня дідусь сказав, що нам треба вирушати. Я одразу запитала, чи не до пані Чаплінської, але він мовчав. Мовчки взяв мене за руку, і ми пішли. На автобусі приїхали до невідомого мені міста, потім пройшли чотири квартали, доки не дісталися сірого будинку, оточеного високою стіною. Піднялися на три сходинки, і дідусь наказав мені сідати під дверима.

Я була дуже стомлена, геть виснажена. Дідусь двічі постукав у двері, потім мовчки повернувся і швидко пішов геть...

МАРТА ЧИ КШИСЯ?

Я зробила усе, аби примусити дідуся відвезти мене назад до пані Чаплінської, але він покинув мене саму в незнайомому місці. Я не очікувала цього і гірко заплакала.

Двері відчинила жіночка в сукні і білому фартушку. Вона нахилилась до мене, погладила по голові. Я підвелася, і ми пішли в дім. Там була велика вітальня і багато дверей, скрізь бігали щасливі діти, приблизно мого віку. Ми йшли далі до великих прозорих дверей. Коли зайшли до кімнати, двері за нами зачинилися. Мені дали крісло і склянку води, потім жінка спитала, як мене звуть.

Я не знала, що відповідати. До того ж не знала, як мені назвати себе, Кристиною Гриневич чи Мартою Вінтер. Попивши води, я вирішила сама поставити запитання і дізнатися, що це за місце.

Виявилося, що це притулок для дітей-євреїв, які втратили батьків. Я не могла навіть пригадати, коли бачила так багато євреїв в одному місці, навіть перепитала, чи справді всі тут – євреї.

– Так, усі. Звідки ти?

– Я? – я не знала, що відповідати. З Варшави? Чи з Чорткова? Сказала, що з Варшави, і звать мене Кристина Гриневич, всі звать Кшисею. Розповіла про Анну Шульц, свою тітку, і сказала, що жила в неї, бо моя хвора мати залишилась у селі. Це була вже знайома роль, і я трохи повеселішала.

– Ясно, – сказала жіночка. – То чому ти прийшла до єврейського сирітського притулку?

– Це все дідусь. Він привів мене.

– Дідусь?

– Так. Він попросив мене викрасти, мене забрали від пані Чаплінської. Він хотів, аби я була єврейкою, а я не хочу.

Пані Чаплінська сказала, що мама померла, а тато вже давно помер, тож я можу залишатись із нею. І ходити до школи.

– Ти любиш учитися?

– Дуже.

– Як звать твою маму?

– Маму звали Нетті. Вона обіцяла приїхати по мене, але не приїхала. Мама звала мене Мартусею. А тато – Марталею, – сказала я, вперше за довгий час посміхнувшись.

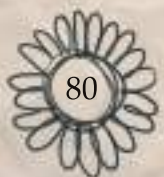
- Скільки тобі років?
- Десять.
- І скільки ти прожила у Варшаві?
- Понад два роки.
- У мене є пропозиція, – сказала жіночка. – Оскільки ти самотня, а в нас є місце, – залишайся на кілька днів, доки не вирішиш, хто ти: Кхися чи Мартуся. Згода?
- Мені можна молитися?
- Так, – просто відповіла вона.
- А поїсти? – я була дуже голодна.
- Поїси, коли вмиєшся. Скоро у нас обід, – сказала добра тітонька і відвела мене до однієї з кімнат.

У ДИТЯЧОМУ ПРИТУЛКУ

Спочатку я кожного дня молилася і хрестилася, але поступово припинила. З новими друзями-євреями було дуже цікаво, вони одразу прийняли мене до гурту. Я жила в кімнаті разом із двадцятьма чотирма дівчатами-сиротами, і кожного вечора перед сном одна із них розповідала історію про те, що трапилося з нею під час Голокосту, як їй вдалося врятуватися. Регіна розповіла, як вона тікала з Львівського гетто, як знайшла роботу, пасла гуси в селі. Стелла згадала, що коли їх на потягу везли до Треблінки, табору смерті, тато викинув її з вагона, прямо на ходу. Її знайшли селяни, взяли гроші, що були в мішечку в неї на шиї, і відвели до місцевого священика. Той запропонував вдавати із себе християнку і ховатися в монастирі. Вона відмовилась, ночами блукала від села до села, доки не зустріла єврейських партизанів, які взяли її із собою.

Мені одразу сподобалася Стелла, ми потоваришували. Я поважала героїзм дівчат, але соромилась розповідати про себе. Мою історію не можна було порівнювати з тим, як мої подруги боролися за життя. А що я могла розповісти? Як кожного

дня ходила до школи у Варшаві? Як ховалася в підвалі? Як я їхала три тижні потягом, боячись поворухнутись? Як пошила в дурні гестапівців? Як жила в матраці? Я вважала, що в моїх пригодах не було нічого такого, чим варто пишатися. Я дуже скучала за мамою, але ні з ким не могла цим поділитися.

Вночі було чутно, як дівчата оплакують своїх рідних. Дівчинка, яка спала поруч, мочилася в ліжко, потім довго вибачалася. Але я сказала, що це пусте, що невдовзі мине.

Я сильно бешкетувала. Якось уночі ми з подругами вкрали в «доброї тітоньки» ключі від комори. Я залізла в найвищу шафу, знайшла какао і повну банку цукру.

Ми роздали всім дівчатам чашки і ложечки, поклали до кожної чашки дві ложечки какао та чотири ложечки цукру, скип'ятили трохи води і зробили собі «гарячого шоколаду». Помішували ми його на один лад, синхронно, щоб було менше шуму: два швидкі рухи, потім один, потім ще один, доки

суміш не стала однорідною. Вийшло так собі, але дівчатам сподобалось. Наступного дня в усіх дуже сильно боліли животи. В усіх, окрім мене.

Ми дуже заздрили тим, чиї матері вижили. Нас нервувало те, що мами приходили до них у гості, що вони мали, кого обійняти. На Хануку дехто отримав подарунки від своїх мам, але ми позабирали всі цукерки.

У притулку я вперше почула про Землю Обітовану, про героїв Ізраїлю – Юду Макавея та Гасмонеїв, про Царя Давида, Гідеона та Самсона. Вихователі розповідали нам про євреїв, які поїхали з Польщі і Росії перед війною, про те, як вони зробили алію, дісталися Ізраїлю. Також розповідали про життя у кібуцах і мрію про заснування єврейської держави. Згодом я змирилася з тим, що я – єврейка, і мріяла, як ми з друзями поїдемо в Ізраїль. Щоправда, мені поки що більше подобалось зватися Кшисею.

МІЙ ШЛЯХ ДО ЗЕМЛІ ОБІТОВАНОЇ

Якось узимку 1946 року добра вихователька зайшла до нас, наказала збирати речі і тихенько виходити з будинку. Ми не виходили через браму, а лізли через стіну. Нас посадили до вантажівки, наказали сидіти тихо. Всі мовчали. Усі ми добре знали, як поводитися у разі небезпеки, але ж ми не розуміли, що відбувається. Ми їхали ніч і ранок. На світанку машина зупинилася в лісі. Нам наказали вилазити і сісти в коло. До нас вийшов молодий чоловік. Дівчата почали голосно цокотіти: «Де ми? Куди ви нас привезли? Чому нам нічого не сказали?».

Чоловік гримнув на нас, і ми замовкли.

«Ми прямуємо до Німеччини. Зараз уже в Словаччині, маємо перетнути кордон. Вас забрали вночі, бо польська влада не випускає євреїв із країни; ми вважаємо, що вони б не відпустили вас до Ізраїлю».

Знову почалося жваве, гамірливе обговорення.

«Прошу уваги! – чоловік підвищив голос. – Нова влада Словаччини теж може обмежити свободу пересування євреїв, отож ми чекаємо тут до вечора. Зараз вас погодують, а ввечері вирушаємо далі».

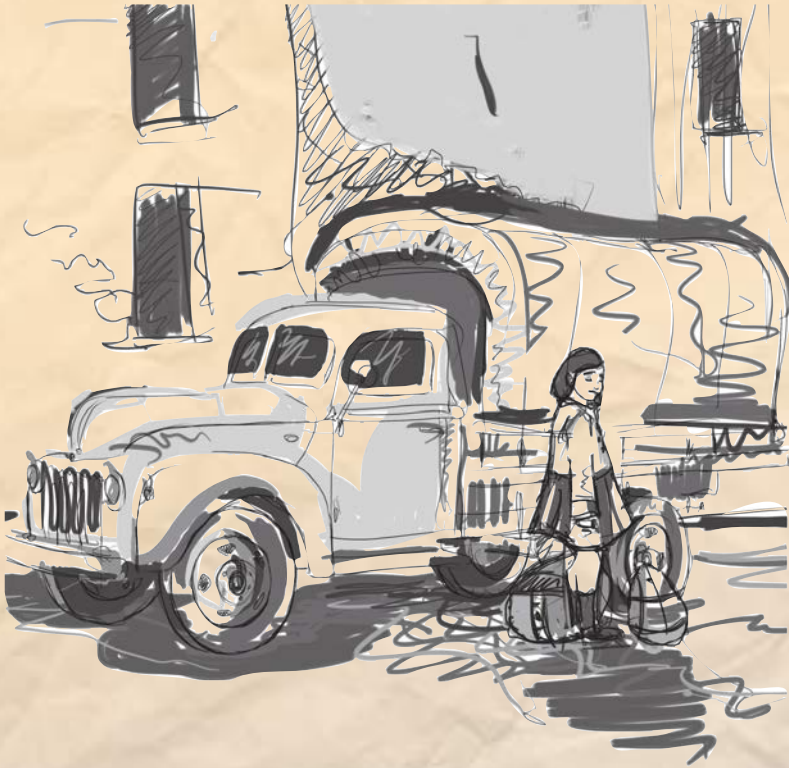

«А якщо нас упіймають?» – одна з дівчат запитала про те, що хвилювало нас усіх.

«Робіть, що вам велять, і, з Божою поміччю, ми всі виберемося».

Вночі ми знову сіли до вантажівки і всю дорогу напружено мовчали. На світанку, через багато годин, нам знову наказали вийти і розбитися на пари. Навколо походжали юнаки у військовій формі. Деякі розмовляли польською, а деякі – на їдиш. Я усвідомила, що ці люди мають допомогти нам, і заспокоїлася.

Потім ми переходили річку вбхід, було дуже важко. Я змочила, до того ж упала і поранилася.

Коли остаточно знесилилася, хтось із молодих хлопців по-ніс мене на спині. Зранку ми були вже в Німеччині. Прийшла інша вантажівка, і за дві години ми були вже у дитячому притулку, в таборі для переміщених осіб.

У таких таборах у Німеччині після війни збиралися усі євреї, що пережили Голокост та очікували дозволу виїхати до Ізраїлю. Табори для переміщених осіб були у Німеччині, Франції та Італії. В них жили сотні тисяч євреїв. На той час на теренах Ізраїлю ще була британська адміністрація, яка через тиск місцевих арабів дозволяла в'їзд лише малій кількості охочих. Решта жили в таборах довше двох років. Дехто намагався виїхати *нелегально*, на кораблях для маапілім (нелегальних мігрантів). Інші, хто не могли терпіти жахливих умов таборів, оформлювали документи на виїзд до США або залишалися в Європі.

Здогадайтесь, кого я зустріла за кілька тижнів у таборі? Дідуся та тітку Луню, які разом потрапили до табору для переміщених осіб.

Дідусь виглядав набагато краще. Наче й не було нічого, він спитав, чи все зі мною добре, чи завела я нових друзів? Коли тітка Луня мене обійняла, я знов згадала маму, і подумала, яка ж вона була винахідлива, що вона спромоглася врятувати Луню. Ми гуляли, фотографувалися, а надвечір я попрощалася та повернулася до друзів у дитячому притулку.

Із Німеччини нас, дітей-сиріт, забрали до Франції. В Марселі ми сіли на судно «Шамполліон», яке доправило нас до Ізраїлю. Дідусь із Лунею ще були в Німеччині, а за кілька місяців перебралися до Франції. Британці довго не видавали необхідних дозволів, тож вони із сотнями інших євреїв попливли нелегально, на кораблі для маапілім «Латрунь».

Той корабель вже біля берегів Ізраїлю перехопили британські військові; всіх його пасажирів депортували до табору для нелегалів на Кіпрі.

З ДІДУСЕМ ТА ЛУНЕЮ

НАОДИНЦІ З УСІМА

Мені було одинадцять років, коли нас привезли до сільськогосподарського поселення для дітей в ізраїльському містечку Магдіель. Там була молодь із Польщі, Чехословаччини, Греції, Болгарії. Нами опікувались молоді вихователі, хлопці і дівчата жили в окремих будівлях.

Не скажу, що було легко: я дуже страждала від спеки, розуміла тільки польську і зовсім не розуміла івриту. До того ж я не ладнала з нашою вихователькою.

Але потроху все налагоджувалося. Я заприятелювала з хлопцями і дівчатами, ми жили як одна родина. Коли розпочався навчальний рік, моїй радості не було меж.

Я з друзями у наметі в МАГДІЕЛІ

У школі я вперше за довгий час назвалася Мартою Вінтер. Як і раніше, ловила кожне слово вчителів. Щоранку піднімалася о п'ятій, приймала холодний душ (гарячий був лише двічі на тиждень), вбиралася, снідала, повторювала всі уроки. Потім бігла до школи і вчилася до обіду.

Потім ми всі працювали на фермі. Із часом покращувався мій іврит, однак я дедалі менше ладнала з вихователями. Якось я попросила кілька додаткових олівців і зошитів для навчання, а одна з них мені відмовила: «Навіщо? З тебе все одно нічого не вийде, це марна трата зусиль». Але я із викликом сказала, що я все одно вивчуся. Довелося багато чого запам'ятовувати, бо записувати було ніде.

Більшість жителів поселення мали родичів або друзів, до яких можна було піти на трапезу в шабат або поїхати на канікули. В мене ж не було нікого. Дідусь і Луня ще не приїхали до Ізраїлю. Якось мене з друзями відвезли на площу Габіма у Тель-Авіві, де запропонували влаштувати знайомство з прийомними родинами. Я не хотіла. Ніхто не міг замінити мою маму.

МАГДІЕЛЬ

Моя вихователька була дуже суворою, вона часто вигадувала різні покарання. Наприклад, могла заборонити похід у кіно або відмінити зустріч з родичами чи друзями.

Позаяк я ненавиділа фільми і родичів не мала жодних, моїм покаранням була заборона ходити до школи. Якось вона поскаржилася старшому вихователю на мою постійну погану поведінку, і він захотів спекатися мене, відправити до іншого дитячого будинку. Я сказала, що якщо і поїду кудись, то тільки до Польщі.

Я ТА РУТКЕ БЕН DАVID

Я ТА РАЯ ВАЙСМАН

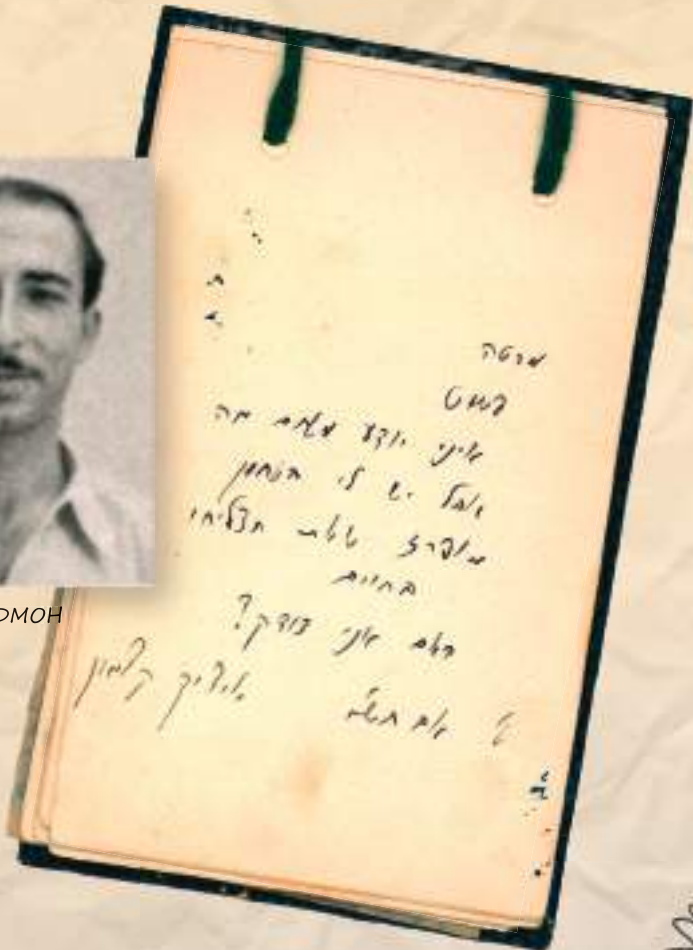
Але потім усе змінилося, до нас перевели чудового вихователя – Іцхака Кадмона. У перший свій день він зібрав нас усіх і сказав, що ми можемо звертатись до нього із будь-чим. З ним ми порозумілися. Він цікавився мною, і наші бесіди зміцнили мій дух. Коли мені було чотирнадцять, він із нами попрощався. І ось що він написав у моєму альбомі:

«Марто, не знаю чому, але я впевнений, що ти досягнеш успіху в житті. Я маю рацію? Іцхак Кадмон, 6 серпня 1948 року».

Я думаю, що він не помилився.

ІЦХАК КАДМОН

МІХАЕЛЬ

З містом Магдіель пов'язаний ще один приємний і водночас болісний спогад. Там я познайомилася з Міхаелем Кляйном. У роки Голокосту він був в'язнем у таборах примусової праці, втратив батька, після війни сам один зробив алію і чекав на маму із сестрою. Він був високим, чорнявим і кучерявим парубком, його темні очі постійно усміхалися. Його дівчину звали Броня, і він був мені як старший брат. Він був таким добрим, уважним, завжди давав слушні поради. Був поруч і в радості, і в смутку. Йому я могла розповісти і про навчання, і про роботу, та і просто побути з ним було приємно.

Почалася Війна за незалежність Ізраїлю. Мені було майже тринадцять. Старші наші товариші записувалися до загонів Пальмаха (ударні загони Хагани), і Міхаель також пішов. 1948 року, на Песах, за три тижні до проголошення Ізраїлю незалежною державою, я отримала жахливу звістку: Міхаель загинув у битві під Єрусалимом. Новина про його смерть мене шокувала.

Хоч я і розуміла, що моя країна воює, це було зовсім не схоже на пережите в Польщі. В Магдієлі не лунали постріли, ми не бігали до бомбосховищ і нічого не боялися. Тільки зі смертю Міхаеля прийшло розуміння, що наша боротьба триває, гинуть люди.

Тепер, коли ми з рідними інколи їдемо «Єрусалимським коридором», згадуємо про бої, які точилися там під час Війни за незалежність. Я розповідаю їм про свого товариша Міхаеля, цитую листа, якого він написав мені перед розставанням:

«Марто, ніякі ріки не загасять вогонь нашої дружби. Ми – друзі навіки».

Інколи ми завершуємо наші подорожі на військовому цвинтарі в кібуці Кір'ят Анавім, біля шосе, на могилі Міхаеля.

МІХАЕЛЬ КЛЯЙН

ЛЕЙЗЕР І ПЕСЯ

У шабат і на свята мої друзі завжди їхали до родичів, а я залишалась у поселенні сама. По п'ятницях, коли усі роз'їжджалися, було дуже важко. Щоправда, деякі друзі поверталися після вихідних або канікул і казали, що навідувати дальніх родичів нестерпно, бо з ними годі знайти спільні інтереси. Тож загалом я не вважала себе дуже обділеною.

Одного разу в п'ятницю, коли всі роз'їхалися, біля нашого блоку зупинився фургончик, запряжений віслюком. У ньому сиділи чоловік і його син, приблизно мого віку.

– Шалом. Ти – Марта?

– Так, а ви хто?

– Лейзер і Амрам. Ми чули, що ти будеш одна на шабат. Може, приєднаєшся, повечеряєш з нами? Ми живемо тут поруч, у мошаві Яркона. Ми потім відвеземо тебе назад, обіцяю. Поїхали?

Я подумала, що на вигляд вони нормальні люди. У фургоні було вільне місце. Чому б не поїхати? Добре попоїм і повернуся, в цьому немає нічого поганого...

Я погодилась.

У них був маленький будиночок, на клумбах росли фіалки і троянди. Песея, усміхнена жіночка з блакитними очима, одразу запропонувала мені лимонад. Він був просто чудовим. Ми добре повечеряли з Лейзером, Песею та їхніми дітьми, Амрамом і Бат Шевою. Коли прийшов час повертатися, я сказала Лейзерові, що не проти залишитися і переночувати в них.

З того часу я почала навідувати Лейзера, Песею та їхніх дітей. Часом і ночувала у них. Ми потроху зблизилися.

Песея якимось чином дізналася, що в мене скоро день народження, і запропонувала відсвяткувати з тортом і свічками. Я одразу відмовилась: «Мама немає в живих, і мені не хочеться свята».

Тоді Песя запропонувала інше – просто поїхати удвох до Тель-Авіва, погуляти та поїсти морозива. Відтак це стало традицією, і ми їздили туди на мій день народження багато років, аж поки Песя зовсім не постаріла і не заслабла. Коли я навчалася на курсах медсестер, то вирішила не розповідати друзям, що я сирота і що була в Польщі під час Голокосту; натомість я казала усім, що мої батьки, Песя і Лейзер, і мої братик із сестричкою живуть у мошаві Яркона.

Якось на запитання, як так сталося, що Марта довірилася саме його родині, Лейзер відповів: «Усе дуже просто. Вона саме та донечка, про яку ми завжди мріяли».

ЛЕЙЗЕР ТА ПЕСЯ

З 1948 РОКУ І ДО НАШИХ ДНІВ

Коли Ізраїль визнали незалежною державою, дідусь і Луна змогли також іммігрувати. Вони поселилися в кібуці Мішмар га-Емек. (Тітка взяла ім'я Єгудіт, але ми, рідні, називали її, як і раніше, Лунею.) Я часто відвідувала їх у кібуці, та і вони приїздили, проте я відчувала, що мій дім – у Магдіелі, з друзями. Магдіель я залишила, коли мені виповнилося п'ятнадцять років. Моше Коль, голова Молодіжного департаменту алії при Єврейській агенції, запропонував переїхати до кібуцу Нецер Серені, де я прожила два чудові роки. Коли мені виповнилось сімнадцять, я записалася на трирічні курси медсестер при лікарні Тель Га-Шомер.

НА РОБОТІ
У ЛІКАРНІ

ДІДУСЬ НА ПОЛЯХ КІБУЦУ
МІШМАР ГА-ЕМЕК

РАЗОМ ІЗ ДІДУСЕМ, ЄГУДІТ (ЛУНЕЮ) ТА ІЇ
СИНОМ ГАДІ У КІБУЦІ МІШМАР ГА-ЕМЕК

Там я зустріла уродженця Ізраїлю, молодого офіцера Армії оборони Ізраїлю Амоса Горена. В останній рік навчання ми побралися. Нашу першу дитину звать Нетті, на честь моєї мами, а згодом народились хлопчики, Шай і Мотті. Нам дали *шіккун* (державну квартиру) в передмісті Єрусалима, Катамоні. Ми прийняли в родину Міріам Шефнер, стареньку, яка втратила усю родину під час Голокосту, – вона стала нашим діткам за бабусю. Амос вступив до Єврейського університету Єрусалима, вивчав фізику, а я працювала медсестрою.

Пізніше ми перебралися до Реховота і побудували власний будинок. Я не могла без навчання, тож вступила на історичний факультет університету.

Я та Амос

Тільки п'ятнадцять років тому я відчула, що готова до подорожі в Польщу. На жаль, було вже надто пізно. Я відшукала Лідку, але пані Чаплінська померла кількома роками раніше. Кажуть, вона оплакувала мене до дня своєї смерті.

Лідка розповіла, що найбільше старенька хотіла побачити мого чоловіка; вона завжди казала, що мені потрібна хороша пара. На думку Лідки, вона була б задоволена, якби зустрілася з Амосом.

Пані Чаплінську, Анну та Йозефа Шульців і Лідку було визнано Праведниками народів світу; їхні імена викарбувано в Саду Праведників народів світу в Яд Вашем.

Останнім часом я часто супроводжую туристичні групи в Польщу, побувала в Чорткові, який тепер став українським. Амос також був, а останнього разу поїхала і Луня.

Ми були в Чорному Лісі, де батько зустрів свою смерть.

По дорозі до Чорного Лісу

Я змогла відшукати деякі старі будинки: будинок на вулиці Ринок, синагогу, аптеку, де працювала мама, і підвал, де я ховалася. Я також знайшла дім, в якому мама, тато та я мешкали перед переселенням до гетто. Там досі стоять їхні меблі – великі ліжка, що займають всю кімнату, мамин столик для макіяжу, книжкові полиці, стіл. Люди, які там зараз мешкають, сказали мені, що меблі купили в магазині.

Лише літні мешканці Чорткова ще пам'ятають, що німці та місцеві українці зробили з євреями. Разом із іншими ми

Біля пам'ятника

відкрили у Чорному Лісі величний пам'ятник на згадку про славну єврейську громаду Чорткова, яку було знищено, та про багатьох міських євреїв, убитих тут, у лісі.

Серед євреїв міста колись була і родина Вінтер – моя матуся Нетті, тато Ісраель і я, їхня маленька донечка Марта.

*Я розповіла вам про частину свого життя.
З радістю почую ваші відгуки та відповім
на запитання.
Будь ласка, пишіть мені за адресою:*

Marta Goren
P.O.B. 2494
Rehovot 76124
Israel

gorena@012.net.il

СЛОВНИК *

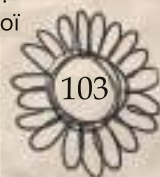
Алія (з івриту «сходження») – переселення євреїв до Ізраїлю на постійне проживання.

Війна за незалежність – війна, яка тривала у 1947–1949 роках між єврейськими поселенцями та згодом Державою Ізраїль і сусідніми арабськими державами за незалежність єврейської держави.

Гасмоней – колективна назва лідерів повстання давніх юдеїв проти сирійського панування у 167 році до н. е. Приводом до повстання стала заборона сирійським царем виконувати закони святого письма, зокрема, й дотримуватися шабату, а також осквернення Храму в Єрусалимі та перетворення його на святилище Зевса.

Гідеон – біблійний персонаж Старого Заповіту, Книги Суддів. Відомий як відважний воїн і переможець язичництва. захисник давніх юдеїв від ворожих племен, які набігами розорили їхні господарства та спричиняли важку шкоду і смерть. Час життя визначають як XI ст. до н. е.

* Укладено на основі словника-довідника «Голокост в Україні 1941–1944 рр.» (автори О. М. Гісем, О. О. Мартинюк, К.: Сфера, 2007) та Електронної єврейської енциклопедії (<http://www.eleven.co.il/>).

Гестапо – скорочення з німецької мови на позначення, дослівно, «таємної державної поліції». Державна таємна поліція гітлерівської Німеччини 1933–1945 років, яка діяла у таких напрямках: боротьба з противниками нацизму; нагляд за політичною діяльністю різних церков; комплектування картотеки і досьє; ведення справ окупованих територій; організація контррозвідки і боротьба зі шпигунством. Співробітники гестапо брали участь у діяльності розстрільних команд, антиєврейських акціях, у створенні та охороні гетто, в організації примусових робіт, депортації у табори смерті, постачанні отруйних газів для газових камер. Часто застосовувала тортури щодо ув'язнених, розстріли заручників.

Гетто – термін виник у середньовіччі на позначення ізольованої частини міста у християнських країнах, відведеної для проживання євреїв. У роки Другої світової війни нацисти обрали цей термін для позначення спеціально відведених для примусового утримання євреїв частин міста з метою їхньої ізоляції та подальшого знищення.

Голокост (у перекладі з давньогрецької – «всепалення») – організоване та планомірне знищення єврейського населення нацистами та їхніми союзниками в роки Другої світової війни. Жертвами Голокосту стали близько 6 мільйонів євреїв (в Україні – понад 1,4 мільйона). Це становило близько двох третин європейського або третину світового єврейства. Для позначення Голокосту використовують також терміни «Катастрофа», «Шоа».

Ерец-Ізраїль (з іврити «Земля Ізраїлю») – назва Палестини до створення Держави Ізраїль.

Іврит – мова євреїв, що існує вже понад 3 тисячі років, найдавніші пам'ятки цією мовою датовано XII–XIII ст. до н. е. Розрізняють біблійний іврит, на якому написано святі тексти, та сучасний, що є офіційною мовою Держави Ізраїль.

Їдиш – специфічна мова європейських євреїв. Утворилася внаслідок суміші різних мов країн проживання єврейської громади (в основному німецької та слов'янських мов) та івриту. Існує цілий пласт літератури та культури цією мовою. Після Голокосту мова перебуває на межі зникнення через убивство майже всіх її носіїв.

Кібуц – сільськогосподарське поселення в Ізраїлі. Характеризується спільністю майна та рівністю в праці та розподілі ресурсів.

Цар Давид – другий цар стародавнього Ізраїлю, який правив приблизно у 1004–965 роках до н. е. Об'єднав різні єврейські землі та племена в одній державі, асоціюється з потужним властителем, який забезпечив державі достаток і захист від ворогів. У Старому Заповіті про нього написано дуже багато, зображено як складну, могутню особистість, проте неоднозначної вдачі. З іменем царя Давида пов'язано дуже багато легенд і міфів, а також літературних та мистецьких творів.

Мазл Тов (з івриту «гарної вдачі») – фраза, яку використовують для привітання з чимось або побажання удачі.

Мошав – у перекладі з івриту «селище».

Пальмах – спеціальні бойові підрозділи Хагани, потім Армії оборони Ізраїлю.

Песах – весняне свято у пам'ять про вихід євреїв із Єгипту.

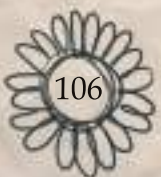
Праведники народів світу – почесне звання, що присвоює Інститут і Музей Яд Вашем людям різних національностей, віросповідання (крім євреїв), які в роки Другої світової війни рятували євреїв від нацистського переслідування. Станом на 1 січня 2016 року це звання мають 2544 громадянина України. Загальна кількість Праведників у світі станом на 1 січня 2016 року – 26 120 осіб.

Самсон – один із легендарних правителів стародавніх ізраїлітів. Є героїчною фігурою, про чий подвиги написано у Старому Заповіті, Книзі Суддів.

Сіоністи – прихильники сіонізму. Сіонізм – єврейський національний рух за об'єднання та відродження єврейського народу на історичній батьківщині. До 1948 року – зокрема, рух за створення Держави Ізраїль.

Табір для переміщених осіб – спеціальні повоєнні табори для осіб, які були змушені покинути рідні місця через насильницьку депортацію, переслідування або дискримінацію за різними мотивами чи загрозою життю. Після Другої світової війни серед переміщених осіб були примусові працівники, а також колишні в'язні різних нацистських таборів – всього близько 7 мільйонів осіб. Серед них до 250 тисяч євреїв, яким вдалося пережити Голокост. Табори для переміщених осіб були не в'язницями, а місцями тимчасового утримання осіб, у яких не лишилося дому. Проте умови перебування в них часто були не найкращі.

Табір смерті – територія, спеціально виділена й обладнана для масового знищення людей. Шість таборів смерті (Ауш-

віц, Треблінка, Собібор, Майданек, Хелмно і Белжець) були створені для знищення євреїв.

Треблінка – один із шести нацистських таборів смерті на територіях окупованої Польщі.

Хагана – підпільні збройні сили, створені євреями на території підмандатної Палестини у 1920 році. Зі створенням Держави Ізраїль стали основою Армії оборони Ізраїлю.

Хала – спеціальний хліб, який випікають до релігійних свят або особливих днів, наприклад, до шабатної трапези.

Ханука – свято в пам'ять про очищення Храму в Єрусалимі та відновлення храмового богослужіння після перемоги над греко-сирійськими військами.

Шабат – сьомий день тижня у юдеїв. Цього дня Біблія приписує утримуватися від роботи. Шабатна ніч за місячним календарем – це ніч із п'ятниці на суботу. Шабатна трапеза завжди святкова та урочиста, як правило, відбувається у колі родини.

Юда Макавей – третій син Маттіягу Гасмонея, який у 161 році до н. е. прийняв командування повстанням давніх юдеїв проти сирійського панування (див. *Гасмонеї*). Героїчний воїн і полководець. Загинув у бою.

Яд Вашем (з іврити «пам'ять та ім'я») – Меморіальний музей та Інститут пам'яті жертв Голокосту та героїв опору в Єрусалимі. Заснований у 1953 році з ініціативи парламенту Ізраїлю. Головна мета Яд Вашем – увічнити пам'ять шести міль-

йонів євреїв і тисяч єврейських громад, які були знищені нацистами та їхніми поплічниками, а також віддати данину руху опору і Праведникам народів світу. Яд Вашем збирає імена жертв Голокосту, матеріали і документи, що належать до цього періоду історії, публікує матеріали. До нього входять міжнародний науково-дослідний інститут, бібліотека та архів, а також Зал імен, Міжнародна школа, історичний музей, художній музей і багато інших унікальних меморіалів. Серед них – Дитячий меморіал, Долина громад, Меморіал депортованим, Алея та Сад Праведників світу тощо.

Художнє видання

ДОНЕЧКА, ПРО ЯКУ
МИ ЗАВЖДИ МРІЯЛИ
Історія Марти

Адаптація тексту *Наомі Моргенштерн*
Педагогічний консультант *Шуламїт Імбер*
Переклад *Антон Степаненко*
Редакція перекладу *Віталій Бобров, Ноа Сігал*
Дизайн та макет *Марина Кулікова, Тигран Соґоян*
Ілюстрації *Тигран Соґоян*
Обкладинка *Олександр Остапов*
Літературний редактор перекладу *Олена Пазюк*
Коректор *Наталія Анікеєнко*

Український центр вивчення історії Голокосту
01011, Київ, вул. Кутузова, 8, оф. 109
Тел. (044) 2859030
Email: uhcenter@holocaust.kiev.ua

Формат 70x100/16
Ум. друк. арк. 8,9.
Зам. 17-184. Наклад 500.

Виготовлювач "Видавництво "Фенікс".
Віддруковано на власному обладнанні
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 271 від 07.12.2000 р.
03067, Київ, вул. Шутова, 13Б.
www.fenixprint.com.ua

Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти. – К.: Український центр вивчення історії Голокосту, 2016. – 110 с.

ISBN 978-966-136-451-5

Марта Горен мешкає разом зі своїм чоловіком Амосом в Ізраїлі у місті Реховот. Зараз у неї вже є правнуки. А народилася вона у Польщі, в дитинстві потрапила у вир Голокосту. Коли Марті було вісім років, матір, рятуючи її життя, відправила доньку під вигаданим іменем подалі від рідного Чорткова, до Варшави.

«Донечка, про яку ми завжди мріяли. Історія Марти» – це історія єврейської дитини, яка трималася за життя попри жахливі втрати та згодом віднайшла себе у Державі Ізраїль.

УДК 929(=411.16(475))"1939–1945."

